

ИЗВОРНИ ЧЛАНЦИ

UDK — 141.82

др Јовица Тркуља,
доцент Правног факултета у Београду

МАРКСИЗАМ НА ПРОБИ ИСТОРИЈЕ*

О актуелности и значају марксизма вођена је почетком осамдесетих година жива дискусија изразито полемичког карактера. Она се кристалисала око *проблема кризе марксизма* од којег су као од бифуркационе тачке почели да се рачвају и поларизују мисаони токови савремене социјалистичке теорије и читаве реке еманципаторских покрета тежећи посве различитим уточништима. На једном полу груписали су се учесници у расправи који су експлицирајући низ крупних слабости савремене марксистичке теорије и социјалистичке праксе заступали тезу да је марксизам у кризи и износили донекле различита мишљења у погледу карактера и смисла те кризе. На другом полу груписали су се теоретичари махом из социјалистичких земаља који су одбацивали тезу о кризи марксизма као буржоаску пропаганду, наглашавајући њој насупрот став да је марксизам данас у „новој развојној етапи”. Последње године протичу у знаку даљег заоштравања ових ригидних приступа који су црно-белом техником ретуширали слику савременог марксизма, тако да ће се Маркова слика будућим генерацијама представљати у раму или црног *нихилизма*, или сјајне позлате *апологије*. Уосталом, као у свим кичерајима, лошим ликовним творевинама и овај рам за слику будуће генерације постаје важнији од саме слике.

У овом предавању биће учињен само покушај да се: а) теоријско-методолошки тематизирају и идентификују проблеми и дилеме кризе марксизма; б) критички преиспитају племе и осеке марксизма у Југославији; и в) да се бар делимично назначе могући одговори на сложена питања и проблеме који су данас марксизам ставили на озбиљну историјску пробу.

Дакле, реч је о проблемима и дилемама који су парадигматично обележили савремено раздобље и дубоко се утиснули у теоријско мишљење: *криза или дијалектика марксизма, сумрак или ренесанса социјализма?* Ова парадигма је ставила пред велику историјску кушњу идеју

(*) Приступно предавање одржано 17. децембра 1987. године на Правном факултету у Београду.

и покрете социјализма захтевајући радикалну критичку реконструкцију кључних теоријских категорија. Истовремено, она је представљала изазов и подстицај марксистичкој мисли да се ослободи стерилних образаца и једностраних апстракција и да, ослањајући се критички на своја теоријско-историјска изворишта, стекне самопоуздање и способност сучавања са битно измењеном и развијеном целином покретачких и револуционарних могућности у савременом свету (1).

1. КРИЗА ОФИЦИЈЕЛНОГ МАРКСИЗМА — КРИЗА ЛЕГИТИМИТЕТА

Последњих година у покушајима да се теоријски артикулишу противречне тенденције у савременим друштвеним и бројним расправама о револуционарној теорији, доминира теза о кризи марксизма, о његовој превазиђености и немогућности да даје одговоре на питања нашег времена. О кризи марксизма се подједнако говори и у капиталистичким земљама и у земљама раног социјализма. У расправама је на оптуженичку клупу изведен и сам Маркс, као историјски отац, сукривац за стаљинизам, Гулаг, за инвазије у низу земаља, за изневерене наде и очекивања. Као сведоци позивају се дојучерашњи Марксови следбеници: Колаковски, Горц и други, који објављују потпуно банкротство, стечај марксизма. Колаковски пише да је марксизам био највећа фантазија нашег времена. Као *corpus delicti* се износе диктатура пролетаријата и дубиозне категорије Марксове политичке теорије. Крунски сведок је и сама радничка класа која је окренула леђа марксизму тамо где су у његово име изведене структуралне друштвене промене, али половично и често потпуно супротно првобитним револуционарним намерама. Најзад, крунски сведоци су и наши ученици и студенти који на том сусећу Марксу у виду оптужбе изричу опоре синтагме: „досадан као марксизам“, „мрзим те као марксизам“, „попујеш као професор марксизма“, „доста нам је тог марксизма, иде нам на нос напоље“.

Но, пре него што се изрекне пресуда Марксу, поставимо претходно питање: о којем марксизму је реч, јер је данас све очигледније да постоји више различитих „марксизама“, или, тачније, различитих варијанти марксизма у односу према Марковом теоријском становишту (2).

а. Колпромитација марксизма

У свакодневном животу, а великим делом и у теорији, марксизам се најчешће идентификује с оном интерпретацијом која је постала зва-

(1) Прихватајући тезу о кризи марксизма, напомињем да није реч о „здраворазумском“ схватању кризе као почетка краја постојања“). Насупрот томе, категорију кризе ваља схватити као „категорију кретања, импулс процеса и начина постојања и мењања“. Тако схваћена криза може да има, како је исправно приметно Карл Косик, „два епилога: или ће постати пролазна станица на путу за нову равнодушност и рутину, или ће је револуционарне друштвене и политичке снаге схватити као драгоцен историјски тренутак у којем је могуће створити и стварати нову политику, нове друштвене односе, нов начин мишљења и нове форме политичког окупљања. Криза, дакле није апсолутни негативитет ни у објективном ни у субјективном смислу... Криза је и отварање новог хоризонта револуционарних решења у свим друштвеним секторима“.

(2) Лучио Колети, у књизи *Идеологија и друштво*, „Школска књига“, Загреб, 1982, стр. 75—78, аргументовано побија тезу о једном извору марксизма, а Масимо Салвадорни констатује да се након Маркса не ради о марксизму него о марксизмима. Вид.: Загорка Голубовић, *Шта је смисао расправе о кризи марксизма?*, „Theoria“ 1—2/1983, стр. 45—57.

нична идеологија комунистичких партија и поредака у земљама тзв. реалног социјализма. У њима се легитимност поретка и посебних мера власти тражи у марксизму. При томе се нужно врши својеврсно препарирање марксизма да би се он прилагодио потребама власти. На тај начин, он је све више губио карактер критичке и револуционарне мисли која стреми радикалној критици и превазилажењу постојећег света, постајући све више званична идеологија која служи за апологију постојећег и рационализацију мера текуће политике без нужне критичке дистанце. Такав „марксизам” је законито инклинирао ка некој врсти званичне религије и преобразио се у катехизис, чиме је сузио спознају револуционарних могућности и превратничких идеја, бирократизовао револуционарну мисао, сузбио слободни замах и борбу идеја, ограничио духовно стваралаштво и онемогућио аутономно критичко мишљење.

Овде, заправо, постоји један логички парадокс: марксизам који је настао као револуционарна теорија која тежи превазилажењу постојећег, изналажењу реалних снага и путева његове измене — претворен је у апологетску теорију власти која се користи за легитимизацију, оправдавање и очување постојећег поретка. Међутим, последње године су показале да није реч само о логичком парадоксу, већ о тешкој компромитацији марксизма као званичне идеологије. На то су јасно указали догађаји у Пољској 1980/81. године. Као што је познато, пољска радничка класа је тада окренула леђа марксизму, одбацила његове симболе и пригрлила друге, углавном Католичке цркве. Јасно је да она то није учинила због непримених и неефикасних облика марксистичког образовања и индоктринације, већ због чињенице да је тај у официјелну идеологију претворени, стерилизовани и канонизовани марксизам умногоме компромитован: толико је узиман на кредит (пре свега од партије и власти) за сврхе које са марксизмом и социјализмом немају везе — да је, с временом, изгубио сваку кредитбилност. Наш народ би рекао: „Због Николе омрзнуше и светог Николу.”

Дакле, овај марксизам као званична идеологија (псеудомарксизам) је несумњиво у дубокој кризи. Он доиста није у стању да пружи решења за проблеме нашег времена и да подстакне измену постојећег света.

На другој страни у кризи су и покушаји нове ортодоксије (аутентични марксизам, стваралачки марксизам, неомарксизам и сл.) која настоји да из „аутентичног Маркса”, из традиционалне марксистичке елаборације класне борбе и револуције и њима одговарајућег појма тоталитета — дедукује теоријско-методолошка полазишта савремене веома диференциране светско-историјске револуционарне праксе.

Више него икада у њеној стогодишњој историји, у последњој деценији артикулисана су и експлицитирана многа дубиозна питања и границе марксистичке теорије и њеног односа према историјској пракси. Та питања се могу поделити у две основне групе: прву групу чине питања која се претежно односе на саму марксистичку теорију и њене методолошке и друге проблеме и инсуфицијенције; другу групу чине проблеми марксистичке анализе савременог света.

У вези са првом групом наводим нека од тих питања која су покренута и артикулисана; експликација широке теоријске и политичке афирмације марксизма шездесетих и седамдесетих година и заустављање те афирмације, оживљавање критике марксизма и одређена криза марксиз-

ма половином и крајем седамдесетих година; теоријске инсуфицијенције марксизма у погледу савремене историјске праксе; неки аспекти односа капитала и најамног рада у Марксовим политикономским текстовима (с тим у вези, разлике у излагањима у *Grundrisse* и у *Kapitalu*) и проблеме истраживања и разумевања класних односа и борбе у друштвима перфидног капитализма; проблематизација Марксове политичке теорије, преиспитивање концепта револуције, диктатуре пролетаријата, интернационализма револуционарног субјекта, и др.; процес превазилажења марксизма Друге и марксизма Треће интернационале; питање плурализма марксизма (3).

У вези са другом групом покренута су следећа питања: проблем поимања и анализе светског система капитализма и посебно анализе економских социјално-класних и политичких односа „периферних” капиталистичких друштава; проблем интернационализације капитала и њоме условљена реструктурација класа; проблеми политичке партије радничке класе у савременим економским, политичким, идеолошким и посебно социјално-класним односима; улога домаћег и иностраног капитала и капиталистички обликованих снага у социјалистичкој трансформацији „периферних” капиталистичких земаља; проблем освајања политичке власти од стране радничке класе без подршке већине становништва; проблем односа појединца и друштва (како класни поредак обликује менталитет људи, репресивна социјализација, индустрија свести, мас-медији); трагање за радикалним алтернативама и новим облицима еманципаторске праксе, итд.

б. Криза легитимитета

Конкретна историјска збивања осамдесетих година значајна су и по томе што су изазвала (ре)проблематизацију категорије *легитимитета* и довела до легитимационог одбацивања официјелних институција власти у савременим друштвима. Наиме, последњих 6—7 година десиле су се значајне промене и догађаји набијени великом доказном снагом који су практично, а потом и теоријски, афирмисали категорију легитимитета која је у једном дугом периоду од Макса Вебера до Јиргена Хабермаса почела да „испаравати” из теоријских расправа, а у пракси се сводила на постојање априорно претпостављених позитивних ставова јавног мњења (грађана, поданика) према институцијама власти и владајућег слоја. Овај тренд „априорне легитимности” је управо последњих година радикално оспорен. Захваљујући радикализацији еманципаторске праксе и њоме инспирисаним новим, алтернативним друштвеним покретима — категорија легитимитета је избила у први план политичке праксе савремених грађанских и социјалистичких друштава, постајући све чешће централна тема теоријских расправа.

С једне стране, показало се, нарочито у земљама Западне Европе, захваљујући у првом реду активностима и утицају нових друштвених покрета, да легално донете одлуке од стране институција власти, нису истовремено и легитимне. Штавише, оспорена им је легитимност. На пример,

(3) Вид.: Колектив аутора, *Идејно-теоријски садржај десет расправа на Округлом столу Међународне трибине „Социјализам у свету”* (Цават 1976—1985), СДИ Председништва ЦК СКЈ, Београд, 1986, стр. 318.

одлуке западнонемачког Парламента о инсталирању „першинг“ ракета опорене су масовним друштвеним покретима грађана који су их прогласили нелегитимним.

На другој страни, када су у питању савремене социјалистичке земље, чини се да је и у њима у латентном облику присутан сличан тренд. У теорији, он се манифестује у све бројнијим расправама о „легитимитету постреволуционарне авангарде“, у сазнању да се легитимитет комунистичке партије на власти не може изводити из њених револуционарних заслуга, позивањем на револуцију. Јер, данас је очигледно и за официјелне идеологе „да основ стварног легитимитета комунистичке партије на власти не можемо сагледавати у његовом апстрактном облику, тј. да само зато што смо комунисти имамо тај легитимитет осигуран и за XXI век и да се можемо мирно уљуљкивати да ће ствари тећи својим током а да ће наш легитимитет трајати као нека врста трајне полисе историјског осигурања“ (4).

Симултано јављање кризних појава у свим значајнијим областима (економији, политици, социјалној структури, моралу, идеологији) социјалистичким земљама и противречне тенденције у деловању комунистичких партија у њима, озбиљно су уздрмали легитимациону основу ових постреволуционарних авангарди, јасно указујући да се легитимитет у његовој реалној историјској димензији мора непрекидно и изнова потврђивати борбом за историјске интересе радничке класе.

У том смислу су веома индикативни поменути догађаји у Пољској 1980—81. године. У тим догађајима показало се да је владајућа комунистичка партија (PURP), после 30 година власти, за мање од једне године изгубила тај монопол власти. Затим, десило се да је радничка класа Пољске готово у целини окренула леђа својој водећој комунистичкој партији, да је, чак, изградила једну паралелну структуру, која се само формално називала Синдикат, а која је у суштини била фактички опозициона партија. И најзад, десило се да је руководство владајуће комунистичке партије извршило пуч против уставног поретка који је сама та партија успоставила. Дакле, легитимност се морала обезбедити посезањем за једним таквим средством.

Овде се као логична консеквенца јавља и *проблем идеолошке легитимације*. Официјелна идеологија, не само да није више битни основ плаузибилности и легитимности система реалног социјализма, већ је постала извор неверице па и одбојности према кључним марксистичко-социјалистичким постулатима који су посве удаљени од свакодневице. Дешава се, не само у Пољској, да ову официјелну идеологију одбацују и сами радници, дакле, они на које се она највише позива и чије интересе, наводно, изражава.

2. ПЛИМЕ И ОСЕКЕ МАРКСИЗМА У ЈУГОСЛАВИЈИ

У савременој југословенској теорији расправе о марксизму су заузеле средишње место. При томе је у њима често измицао научни дискурс, јер се губила критичка дистанца спрема официјелних ставова о марк-

(4) Фуад Мухић, *СКЈ и марксистичка теорија партије*, предавање на Недељни марксистичких расправа 86, Цетиње, 1986.

сизму. Ипак, у најзначајнијим теоријским радовима у току последње деценије превладана су ова теоријско-методолошка ограничења и југословенска теорија се постепено ослобађа политичко-прагматистичког третирања круцијалних питања савременог марксизма. У великом богатству идеја и приступа марксизму у југословенској теорији, назиру се трагови главних линија интерпретација од Маркса до Колаковског. Панорама различитих, у савременом свету доминантних идеја, интерпретација и контроверзи о Марксу и марксизму огледа се у југословенској теорији као у малом огледалу.

а. СКЈ и тенденција интелектуалног улењивања

Уобичајено је у политичкој теорији да се у деловању сваке политичке партије, комунистичке посебно, разликују две фазе. Прва је она у којој партија тежи да освоји власт. При томе она, по правилу, испољава изузетну интелектуалну активност и живост. У снази интелектуалних аргумената и идеолошкој доследности налазе се значајни извори њене делатне способности и посебно утицаја на масе.

Међутим, у другој фази, након преузимања власти, та иста партија почиње да испољава тенденцију интелектуалног улењивања. Она се све више ослања на ауторитет власти и „идеолошких апарата”, а мање на аутономну критичку праксу и снагу интелектуалних аргумената. Ауторитет и снага аргумената све више бивају потиснути ауторитетом и снагом неприкосновеног ауторитета власти, моћи. Чак се и основне вредности партијског живота мењају и ревидирају: уместо аутономних критичких личности које се од остале масе пролетаријата разликују само по томе што виде даље и дубље и спремношћу да се бескомпромисно и свестрано боре за целину историјских интереса радничке класе, у комунистичким партијама на власти почињу да преовлађују друге вредности, тзв. подложништво апаратчика.

СКЈ се често наводи као изузетак од ове законите тенденције. У том смислу се истиче да је он успео да оствари својеврсну дијалектику: партије власти и партије главних револуционарних промена и процеса у југословенском друштву. Задржавајући својеврсну дистанцу спрам власти, СКЈ је успео да одоли тенденцијама револуционарног и интелектуалног улењивања. Међутим, чини се, да се у плимама и осекама његовог деловања, назиру елементи поменуће праксе.

Не треба посебно подсећати на изузетно висок ниво идејно-политичке способности КПЈ, на пример, у предратним годинама. Ниво и садржај марксистичког образовања оствариван у тешким условима илегалног рада, прогона, затвора и сл., по форми и ефектима, умногоме је недостижан и данас за бројне професионалне, добро опремљене и материјално опскрбљене марксистичке центре и универзитете. Суочени с идејним расправама и полемикама које су тада у КПЈ и на идејном фронту вођене и данас, неретко, бивамо фасцинирани. Захваљујући томе, између осталог, КПЈ је била у стању да у своје редове окупи полуписмене сељаке, раднике, врхунске интелектуалце, дакле, да мобилише најзначајније револуционарне потенције и изврши епохални револуционарни преображај 1941—1945. године.

Али, након преузимања власти, КПЈ није сасвим одолела тенденцији интелектуалног улењивања. Она ће се испољити у различитим појавним облицима, у плимама и осекама у нивоу партијске идејно-политичке свести и акционе спремности. У том смислу могу се разликовати три периода кроз које је југословенска Комунистичка партија прошла у свом идејно-политичком деловању.

б. Интелектуални остракизам

Осеке у развоју марксизма и тзв. кризне појаве у идејној сфери југословенског друштва нису последица само поменуће тенденције интелектуалног улењивања владајуће комунистичке партије. Њихов узрок је знатно дубљи и корени у негативним „интелектуалним хипотекама“ наше традиције, у особеној балканској варијанти барбарогенија. Наиме, у нашој традицији је од Вука Караџића до данас присутан *интелектуални остракизам*: неповерење и најгори однос према својим најумнијим људима, посебно интелектуалцима. Нису ли Вук, Светозар, Тесла Црњански и многи други, већи део свог живота провели у туђини, јер се показало да је лакше стварати и стицати признања и славу у свету, него у својој земљи? Није ли та судбина остала од Вука до данашње читаве плејаде младих талентованих стручњака који одбачени напуштају земљу и афирмацију доживљавају у „белом свету“? Отуда, не звуче ли веома актуелно речи Вука Караџића написане још 1832. године? „Будући да је *Милоје Бак*, који је у почетку 1825. године с најом Смедеревском био устао на Милоша, знао помало читати и писати; за то се онда у двору Милошеву говорило (а може бити и сад да се мисли), да школе не требају никако, јер учени људи буне подижу против свога правитељства. Милосав пак Лаповац предлагао је јавно у то време, да се *побију сви, који знаду читати и писати*“ (5).

Овај својеврсни интелектуални остракизам је на специфичан начин присутан и у социјалистичком развоју Југославије. Његове појавне манифестације су веома различите: од енормног девалвирања и потцењивања интелектуалног рада и услуга до повремених антиинтелектуалних удара центара политичке моћи по аутономној интелигенцији, нарочито оној која инспирисана Марксовом критиком свега постојећег тежи радикалном превладавању односа у којима је човек „понижено, презрено и угњетено биће“.

У СКЈ са поменутом тенденцијом интелектуалног улењивања укорењивао се амбивалентни однос према интелектуалцима марксистима. На једној страни, вулгаризацијом Грамшијеве пароле о партији као „коллективном интелектуалцу“ формирана је професионална или полупрофесионална „гештетнер-интелигенција“ сачињена од бројне армије форумских аналитичара, кабинетских саветника, али и корумпираних професора универзитета, новинара и других интелектуалних посленика који, зарад вишег статуса, експресне политичке и професионалне промоције прихватају поданички однос „интелектуалних вазала“ и „великих везира“. Њихова

(5) Вук Стефановић Караџић, *Коментар к писму моме, писаном Милошу Обреновићу 12. априла 1832. год., Дела, Историјски списи* (Приредио Радован Самаринић), Просвета, Београд, 1969, стр. 243—244.

улога је да политичким одлукама својих послодаваца и форума прибаве научно-теоријску визу и легитимитет, и да сваку нову критичку интонирану идеју прогласе, не само „нетачном“, „немарксистичком“ већ и „непријатељском“ (6).

На другој страни, према аутономним марксистичким интелектуалцима за које је критички однос према постојећем *sine qua non* професионалног и комунистичког ангажмана — формира се *априорни скептицизам* који у кризним фазама и „револуционарним заокретима“, по правилу, прераста у интелектуални остракизам.

в. Трагање за педагошком и садржинском алтернативом

Упркос чињеници да је идентификована потреба да се у развоју марксизма и марксистичкој едукацији у југословенском друштву много тога мора мењати како би се искорачило из садашњег кризног стања, разговори међу онима који се залажу за те промене још личе на дијалог глувих и остају на равни апстрактних расправа пропедевтичког карактера.

Шта ваља чинити у овој сложеној, помало конфузној и противречној ситуацији?

1. Први корак је везан за сложени комплекс теоријско-методолошких и педагошких проблема марксистичке едукације. Данас се незадовољство постојећим концептом марксистичког образовања све отвореније исказује и као незадовољство традиционалним образовањем у целини. Стога се све одлучније трага за другачијим могућностима алтернативног хуманистичког образовања, које, како пише Рудолф Баро у *Алтернативама*, добија „субјективно значење“, образовање које апелује на човеково ја, које је саставни део критичке свести о времену у коме се живи. То није нимало случајно, јер у постојећој експанзији науке и образовања, карактер и правац развоја образовања, постају судбоносно питање развоја друштва. „Борба за тип образовања витални је део борбе за другачији свет ... Оно са чиме се данас суочавамо, што целим развојем друштва избија на дневни ред нису, стога, измене детаља, већ неопходности дубоких промена, алтернатива које задиру у темеље образовног процеса“ (7).

Осим тога, веома је важно имати на уму да се плодотворно проучавање марксистичке мисли и самоуправљања може постићи само онда ако је оно стално повезано са животношћу стварношћу, са реалним кретањем

(6) „Ту су и физичари који сматрају да је Ајнштајнова теорија ненаучна јер је нису прихватиле широке народне масе, уважени професори права који сваку нову и честу промену нашег Устава сматрају савршењем од најсавршеније. Ту су и јавни радници који тврде да је критериј политичке правеврности једини релевантан у стицању друштвених признања и награда за интелектуално стваралаштво. А тек ТВ коментатори блазираних напудраних лица, ти приказивачи авионских писти и лустера у салама за конференције, ти елоквиентни говорници који се труде да кажу што мање, ти уредници који знају да програм може да буде сасвим имбецилан али не сме бити политички *непријатан*, ти уредници вечерњих листова који добро знају да нема те антикомунистичке пропаганде, те сексуалне и политичке порнографије и шунда који би били проблем њихове егзистенције ако у правом тренутку објаве напад на леву марксистичку интелигенцију! Сви ти 'скретачи пажње', 'фабриканти магле' и 'произвођачи лажи', било као чланови форума нижег и средњег ранга, који треба да донесе извршне одлуке, било као чланови пропагандног апарата, могу корисно да се употребе у нападима и уклањању марксистичке интелигенције са јавне сцене“ (Божићар Јакшић, *Политичка моћ и стваралачки марксизам*, саопштење за расправу, Институт друштвених наука, Београд, 1986, стр. 20).

(7) М. Печулић — З. Видаковић, *Марксизам и савремено друштво*, „Савремена администрација“, Београд, 1983, стр. 322—333.

друштва, са главним дилемама и проблемима наше самоуправне праксе и одговорима које марксизам на њих пружа. Отуда се марксистичка мисао мора тако усмерити да успостави и оствари повезаност између теоријске и конкретне проблематике нашег друштва. На жалост, управо се та веза између праксе и развоја марксистичке мисли најчешће губила и марксизам је, по правилу, остајао затворен у кули од слонове кости.

Разуме се да се превазилажење поменутих слабности у постојећем систему марксистичког образовања не може постићи искључиво револуционисањем традиционалног педагошког поступка (8). За то је неопходно низ других предуслова од којих је, свакако, најзначајнији: активно учешће самих субјеката марксистичког образовања (ученика, студената, радника) у различитим облицима самоуправљања и друштвеном животу у целини.

2. Тиме долазимо до другог битног момента који се тиче сложеног односа између марксизма, с једне стране, и глобалног друштвеног система, с друге стране. Међутим, тај проблем је у досадашњим расправама само имплицитно постављен, иако је фундаменталан и на неки начин претходни. Вероватно је то зато што нас тај проблем директно уводи у кључне проблеме и противречја југословенског друштва.

Мора нам бити јасно да превазилажење слабости југословенског марксизма није могуће без захватања области које су његово шире окружење, без решавања проблематике целине друштва. У том смислу је неопходно ослободити се волунтаристичко-просветитељске илузије да је довољно само пронаћи и развити адекватне облике марксистичког образовања, па ће оно само изменити стварност. „Такав приступ је саставни део оне, још увек до краја непревладане етатистичке политичке праксе у којој се основна веза радних људи, поданика, са датим поретком оста-

(8) Педагошки принцип за који се залажем умногоме се разликује од традиционалног педагошког поступка који је, углавном, непримерен и супротан бићу и основним интенцијама марксизма. То је метод стицања готових знања и коначних истина, и који, у суштини, онеспособљава људе да мисле својом главом. Одликаши од обданишта до факултета су по правилу они који наизуст понављају оно што учитељ каже, професор напише, без шансе да о томе формирају властито мишљење.

Насупрот традиционалној педагогији, сматрам да се *свет школе не може открити. До сазнања света долазило тешко и мукотрпно — сами!* Приче о учитељима који нам у „чаробном обреду“ „кроз левак“ пуне главе знањем — држим да су мистификације иза којих се крију несигурни учитељи, или априорни ауторитет институције школе и њене хијерархије.

Те мистификације о „чаробном обреду знања“ резултат су хришћанства које је у темељу наше (европске) цивилизације па и традиционалне педагогије. Стога је називам „црквено-школском“ јер полази од: несумњивих (апсолутних) истина, знања — посебених свештеника тих знања — „откровења“ тих истина. Реч је о *педагогији „освајања“*, а не „освајања“ знања.

За разлику од тог педагошког принципа „откровења“ и „освајања“ знања, помало јеретички тврдим да: *Све што знате, сами сте научили* (почев од психомоторних вештина до теоријских знања) и залажем се за принцип „освајања“ знања. Другим речима, зависно од тога колико сте спремни да тешко и мукотрпно освајате просторе знања, записи докле ћете на путевима сазнања стићи. На то нас упозорава и Маркс: „Нема широког друма у науци. До њених сјајних врхова може да стигне само онај који се не плаши петнара по њеним стрмин литицама.“

Дакле, насупрот црквено-школској педагогији која за основу има хришћанско „откровење истине“ и, с тим у вези: а) папе које поседују универзалне истине и одговоре на сва питања; и б) ученике-вернике који се обликују као глина, мени је ближи *антички педагошки принцип освајања* и „порањања“ истине, знања. На пример, Сократов меотички метод. Мени је, такође, ближи педагошки принцип који је метафорично изражен у старој кинеској анегдоти о рибару у сиромашу. Наиме, умирући од глади сиромаш је наишао на рибара који је пецао на обали реке и сав срећаи га је замолио да му да једну рибу да утоли глад. Рибар му је мудро одговорио: „Не, нећу ти дати рибу, али ћу те научити да пецаш, тако да никада више нећеш бити у ситуацији да умиреш од глади.“

Најзад, то је принцип који је садржан и у индијској традицији: „Учитељу, ако је оцртао мудао, не нуди ти да уђеш у кућу његове мудрости, него те радије води до прила твојега духа. Јер виђење једног човека не позајмљује своја крила другом човеку“ (Халил Џуброн).

рује мање или више репресивном идеолошком индоктринацијом, па се отуда присуство или одсуство, односно успех или неуспех те индоктринације с разлогом сматра основним фактором понашања и деловања поданика (9). То је велика заблуда коју смо већ скупо платили у реформи средњег усмереног образовања. Наиме, тамо смо неиспуњену задаћу политике (превазилажење поделе на умни и физички рад, социјалних разлика и привилегија; проблеме незапослености, социјалне покретљивости и сл.) поставили као задатак школи, задатак који она по природи ствари не може да реши.

Дакле, битно је да се марксизам не посматра одвојено од целине друштва, већ у функцији његовог даљег мењања и развоја. Добро је познато да марксизам, будући да није довршено знање, има шансу да „живи”, једино ако „живи” са савременим проблемима. У том смислу марксистичка мисао и њоме инспирисана пракса социјалне револуције стоје у дијалектичком односу. Тај дијалектички однос је непосредни, отворени дијалог са светом. Отуда марксизам увек наново критички промишља све до чега се дошло у стварности и мисли. То је еминентно критички, па и „субверзивни” дијалог са његовим светом. Стога је марксистичко образовање марксистичко у мери у којој је револуционисање постојећег, у којој је делатно. Ако се оно стапа с влашћу и тежи пуком одржавању по ретка, оно нужно постаје „школско”, „лакејско”, претаче се у спекулативну теорију и официјелну идеологију. И обрнуто, ако се оно стапа са аутономном револуционарном праксом радничке класе и социјалних снага које теже измени постојећег, оно је све мање образовање, а више (револуционарно) делање, превратничка полуга измене света.

3. КРИЗА ИЛИ ДИЈАЛЕКТИКА МАРКСИЗМА

Насупрот негативном тренду у савременом марксизму (кризи официјелног марксизма и нове ортодоксије) сматрам да револуционарна снага и аутентично-хуманистички садржаји Марксове мисли нису исцрпili своје стваралачке могућности. Садашња нихилистичка критика и једнострано одбацивање марксизма, носе велику опасност да радикални еманципаторски покрети радничке класе и осталих социјалних снага револуције, остану без интелектуалног компаса, без развијене стратегије револуције. Стога је наше време преломно не само за марксизам већ и за саму стратегију социјалистичке револуције и ангажман прогресивних снага. Следећа два проблема ми се чине пресудним: а) критичко сучавање са нерешеним противречјима, проблемима и инсуфицијенцијама Марксове теорије; и б) трагање за теоријским идентитетом новог пројекта социјализма. Од њиховог решења зависи историјски исход садашње кризе марксистичке теорије и социјализма.

а. Нерешена противречја Марксове мисли

Реална противречја грађанског друштва друге половине XIX века, посебно противречја друштвеног бића и праксе пролетаријата и других субјеката социјализма, била су још неразвијена. То није могло а да не

(9) Милош Николлћ, *op. cit.*, стр. 129.

остави одређеног трага у Марксовој теорији. У целини посматрано, у темељу Марксове теорије друштва су две противречне тезе: идеја, о човеку као творцу властите историје, али и идеја о објективним, од људске воље независним законитостима развоја производње. Затим, ту је шире и уже поимање социјалне револуције и њеног носиоца. Ова темељна противречја утиснула су се у низ његових теоријских концепата, нарочито оних које није успео да развије до научног нивоа, попут оног који је досегао у критици политичке економије. Међутим, тих противречја нису лишене ни неке фундаменталне категорије и концепти у *Капиталу*. То је, на пример, случај са фундаменталним концептом производних снага и уопште објективних и субјективних фактора социјализма (10). Наиме, Марксов концепт производних снага садржи двојство опречних теза које, ако се строго развија до краја, воде у објективистички детерминизам на једној, или субјективистички волунтаризам, на другој страни. Из тог двојства, противречја Марксовог концепта настала је, до данас непревладана, контроверза апоријског карактера у марксизму Друге и марксизму Треће интернационале која је резултирала на једном полу економским детерминизмом (теза Кауцког о социјализму на леђима спознате нужности) и, на другом полу, волунтаризмом (Лењинов концепт револуције као „убрзавања историје“).

Поред тога, у грађанском друштву Марксовог времена основна противречност епохе манифестовала се кроз противречја производње и друштвене репродукције капитала. Причињавало се да класна борба радника с капиталом, пролетерска еманципаторска пракса која се развила у класној борби, као и други еманципаторски процеси чине противречја унутар капитализма, састојке и чиниоце његове структуре-динамике. Отуда се и у Марксовом делу запажа утицај тог привида: тенденција затварања дијалектике грађанског друштва унутар логоса капитала, што је корен многих недоумица и контроверзи Марксове теорије (11).

Поменута противречја Маркс је оставио отвореним. *Објективно* — зато што су те противречности одговарале тадашњем реалном противречју историјског процеса. Њихово решење још није било на делу те је било тешко читљиво испод капиталистичке мистификације основног противречја грађанског друштва. (Отуда основу теоријских контроверзи и стрампутица код Маркса не треба тражити у недоречености и противречју његове мисли, већ у реалном противречју тадашњег грађанског друштва). *Субјективно* — он није ни тежио стварању довршеног теоријског система са затвореним, коначним знањем.

(10) Противречност Марксове теорије у односу на производне снаге сажима се у томе што капиталистичку структуру производних снага сматра окосницом система експлоатације (Марксов теоријски концепт стварног супсумирања рада капиталу), али у истом апарату експлоатације види покретачку снагу социјализма. Та теоријска противречност одговора реалном противречју историјског процеса, али Маркс није теоријски развио могућност решавања тог противречја кроз еманципаторску праксу у производњи, у смислу социјалистичке алтернативе капиталистичкој индустријализацији“ (Зоран Видаковић, *Стаљинизам као противност марксизму*, „Theoria“, 1—2/1985, 223).

(11) На темељу овог противречја у самој генези Марксове мисли, а затим и у различитим интерпретацијама његове мисли, настала су два теоријска настојања историјског утемељења пролетерске револуције која су заобилазила класну борбу. Прво је схватање „младог“ Маркса које се у различитим интерпретацијама одржало до данас, а према коме је револуција утемељена у тоталном отуђењу (беди) пролетаријата. Друго је схватање према коме објективне противречности капитала већ саме по себи раде на његовом слоју. (Ово схватање се ослања на интерпретацију VII одељка XXIV главе I тома *Капитала*). Оба ова настојања полазе заправо од једностране, али могуће интерпретације Марксових ставова. Међутим, пошто нису доживела историјску верификацију, она су се показала теоријски не-

Прикривање тих нерешених противречја, ограничености и непрецизности Марксове теорије и избегавање истине о консеквенцама тих противречја у развоју теорије и праксе социјализма — сматрам једним од главних узрочника кризних тенденција марксизма и данашњих инсценираних „процеса Марксу“. Стога смо данас суочени са задатком од епохалног значаја: да се отворено суочимо са противречјима Марксове теорије и доведемо та противречја у везу са реалним кретањем историјског процеса. На то нас обавезују и сам Маркс и његов метод.

Да бисмо изашли из ситуације у којој је „Маркс на парадоксалан начин постао препрека за мисао и кретање према социјализму“ (12), треба одлучно десакрализовати Маркса како би се његовим текстовима и његовој пракси пришло са критичким, слободним и смелим погледом. При томе, насупрот настојањима да се савременом историјском праксом (развојем капитализма и социјализма) релативизирају сви Марксови ставови, сматрамо да је необично важно испитивати теоријску кохерентност Марксовог сопственог система, правећи разлику између оних елемената његовог дела који су битни, и оних који то нису, оних који нису историјски верификовани, и оних који још остају на снази.

Нико ко не сматра Марксова дела *Светим писмом*, не пориче да је Маркс често био у заблуди, односно да се касније показало да није био у праву (13). Стога нико данас не може бити следбеник револуционарне теорије коју је иницирао Маркс ако није способан и спреман да противречја Марксове теорије подвргне беспопштеној критици. При томе не треба скривати шта је у Марксовој теорији пружало идеолошку шансу накарадним интерпретацијама (стаљинизму, на пример). Ту шансу и убудуће пружа свака редукција Марксових противречја, сваки покушај да се марксизам искаже као непорецива теорија која је пронашла „кључ за све проблеме епохе“. Из такве редукције марксизма нужно настају разни „изми“, од којих се и сам Маркс за живота ограђивао изјављујући да није марксист.

Након поражавајућих искустава стаљинизма и тзв. официјелног марксизма који су анулирали аутономну револуционарну праксу еманципаторских снага, бирократизовали и стерилизовали револуционарну мисао и који су у многоме компромитовали саму идеју социјализма-комунизма, током педесетих и шездесетих година XX века су антидогматски, хуманистички оријентисани теоретичари учинили значајан корак ка тзв. одбрани Маркса. Они су заправо учинили корак „назад ка аутентичном Марксу“ и на темељу његових ставова о отуђењу, критици политичке економије, класној борби и сл. — извршили радикалну критику савремених друштава (грађанских и раносоцијалистичких) у којима је човек и даље „понижено, угњетено и презрено биће“, доводећи у питање легитимност идеологија и поредака у којима су у име Маркса изведене тзв. социјалистичке револуције.

То је, свакако, било нужно, али не и довољно за истинску актуелизацију Марксове мисли и њену плодотворну кореспонденцију с нашим

(12) Видети расправу на скупу „Маркс, марксизам и савременост“, Цаџат 1983, Рене Фрегоси (реферат).

(13) „Могло би се, на пример, тврдити да Марксови и Енгелсови погледи на италијански рат 1859. године нису били ништа тачнији од Ласалових, док се Марксово гледиште да су азиска друштва суштински непроменљива, оди. циклична, показало погрешним у светлу каснијих истраживања“ (Eric Hobsbawm, саопштење на скупу „Маркс, марксизам и савремени свет“, Цаџат 1983.)

временом. И кад бисмо могли да ослободимо Марксове концепте (на пример, диктатуре пролетаријата, интернационализам, отуђења и др.) баласта интерпретација и мистификација, извесно је да и тада они не би били лишени противречја и ограничења. Стога није нимало случајно што се почетком осамдесетих година из глиба кризе марксизма јављају вапијући захтеви да *треба ићи даље од Маркса*. Наиме, схвата се неопходност и неминовност даљег развоја и трагања за превазилажењем Марковог дела у смислу довођења у склад са новим сазнањима савремене мисли и еманципаторске праксе. Из нашег хоризонта то бива сасвим јасно. Стога је велика обавеза савремених марксиста да се суоче са противречјима Марксове теорије и да та противречја доведу у везу са противречјима реалног историјског процеса која још нису превладана.

б. Пledoаје за дијалог о новом пројекту социјализма

Чувена теза Енрика Берлингуера да је исцрпљен потенцијал пројекта социјализма започет октобарском револуцијом 1917. године доживела је у протеклој деценији теоријско-практичну верификацију. Могу се навести многе појаве и индикатори који указују на изразито негативне тенденције у постојећем социјалистичком пројекту. Ти индикатори потврђују процену да смо ушли у раздобље у којем се организоване социјалистичке снаге широм света суочавају са многим проблемима, искушењима и недоумицама. У дијагнозама тог стања све је чешћа песимистичка процена о крају социјализма, па и о крају комунизма. Суштину те кризе социјализма већина истраживача везује за извесну концепцијску и идеолошку истрошеност постојећег концепта и пројекта социјализма. Јер, социјалистичке снаге се данас суочавају са новим проблемима и од њих се зато очекује да понуде једну убедљиву и привлачну алтернативу. Али, ту алтернативу социјалистичке снаге још немају и објективно ју је много теже понудити него у ранијим периодима (14).

Данас се, с разлогом, може говорити о кризи иновативних еманципаторских идеја и стратегија када се сагледава стање левнице и социјалистичког покрета у планетарним размерама. Свака од постојећих стратегија изгледа да је дошла близу границе своје животворности. Стога се иновације стратегије борбе за социјализам показују као епохални задатак. Потребна нам је више но икада велика мисаона марксистичка синтеза која се заснива на анализи стварног односа класних снага, начина производње и револуционарних токова у светским оквирима, али се не задржава на томе, него стреми новим садржајима и облицима социјализма.

Оваква конкретно-историјска ситуација била је инспирација и основ истраживачима широм света да изврше радикалну критику и преиспитивање теоријског концепта социјализма. Та критика још није апсолвирала. Али она је јасно изразила тежњу да се заједнички оствари увид у целину идеја и сазнања значајних за савремени социјализам, за препознавање конкретних историјских могућности, покретачких снага, материјалних и културних чинилаца и дела од којих из савремене ситуације полази нови развој историјског пројекта социјализма. Битна карактеристи-

(14) Бранко Прибићевић, *Социјализам на прагу XXI века — проблеми и изгледи*, зборник *Социјализам на прагу XXI века*, 214—237, Комунист, Београд, 1985.

ка ових студија је њихова окренутост истраживању историје социјализма и његове будућности. Са становишта тих резултата и њима заснованих историјских могућности аутори су настојали да дају свој допринос истраживању историјског пројекта социјализма.

У тим истраживањима се дошло до драгоценог сазнања да су се догодиле такве крупне промене у светској историји које налажу да се противречја мишљења и теоријске разлике легитимно изразе и покрену развој сазнања кроз теоријски дијалог, уместо да у облику конфронтације узајамно искључивих идеја парализују и редукују теоријску свест социјализма. Извучена је поука из досадашње историјске праксе која је потврдила начело плурализма путева, начина одвајања власти различитих облика изградње социјализма. Ипак, ваља приметити да су ова сазнања, као и низ нових алтернатива и одговора на нове изазове (нова утопија, нови интернационализам, ново, мондијално јединство радних класа и слојева и сл. (15), још далеко од неопходне и нужне конкретизације. Њихова артикулација и теоријско утемељење тек предстоје, и као епохални задатак већ данас се намећу научној мисли и друштвеној пракси. Решење тог задатка није могуће без великих теоријских узлета и пројеката, без нових визија социјалистичког преображаја које садрже у себи спону научних спознаја револуционарних могућности савременог света и елементе стваралачке политичке маште која произлази из конкретних борби и мисаоних прегнућа широм данашњег света.

Главни фокус теоријских расправа и практичног деловања мора бити усмерен на опште и битне моменте приступа социјалистичким алтернативама из савремене конкретно-историјске ситуације. У њему се морају сабирати кључни momenti сазнања, претпоставки и развојних могућности радикално еманципаторске праксе — истраживање пројекта социјализма у односу на противречне тенденције историјских промена рада, производње, културе, економије и политике. До новог пројекта социјализма и конкретних алтернатива еманципаторске праксе могуће је доћи само путем сабирања низа важних доприноса теоријске мисли и истраживања у свим областима филозофије и науке, путем слободног дијалога и равноправне сарадње између различитих школа мишљења које представљају идејна стремљења, културне традиције и историјска искуства и пројекте социјализма из свих крајева света. Најзад, до таквог пројекта социјализма не може се стићи путем каталогизирања различитих програма еманципације заснованих на разним међусобно искључивим теоријама, већ путем узајамне критичке артикулације и продуктивне сарадње која води синтези. При томе је од пресудног значаја опредељење за критичку дијалошку, комуникацијску толеранцију а против сваке априорне, догматске искључивости, против неаргументоване узурпације права на једино исправно гледиште. Упркос чињеници да данас међу разним социјалистичким школа-

(15) Вид. *Социјализам на прагу XXI века*, „Комунист“ Београд 1985, (Оскар Негт, Елмар Алтватер, Пиетро Инграо, Самир Амина).

У том смислу Пиетро Инграо подвлачи да је „важно у реалне процесе и контрадикције које произлазе из сукоба уклопити конкретну политичку иницијативу, свестан пројект... С које год да се, дакле, стране траже путеви, подручја преображаја, из свега тога проналази колико је хитно настајање процеса наднационалног окупљања. И размишљајући, пре свега, о искуству које доживљавам, видим потребу да се ради на заједничким програмима европске левице: пре свега на одређеним кључним питањима; да у првим конференцијама учимо да градимо нове конвергенције, макар и ограничене, али свесно, декларисано обележене овом новом димензијом“ (Пиетро Инграо, *Европска левица и проблеми новог интернационализма*, зборник *Социјализам на крају XXI века*, 155).

ма и струјама преовлађује конкуренција, супарништво, чак и нетрпељивост, мора се одлучно афирмисати став да без дијалога између разних социјалистичких оријентација нема напретка социјализма. Еманципаторска оријентација и снага бољег аргумента представљају два основна принципа таквог дијалога. Само тако усмерена теорија може изаћи у сусрет множини еманципаторских покрета и социјалистичких пракси и допринети конвергенцији њихових стратегија.

Dr. Jovica Trkulja,
Assistant Professor of the Faculty of Law in Belgrade

MARXISM AT THE TEST OF HISTORY

Summary

The actuality and significance of marxism has been the subject of lively and controversial discussion in course of the eighties. The dominant thesis was the one of the crisis of marxism, of its being surpassed and of the impossibility to provide the answers to the questions of our times. While reviewing the results of these discussions, the author endeavours the following: (a) to identify the themes by applying theory and method thereof, as well as the problems and dilemmas of marxism (discrediting of official marxism, the crisis of legitimacy, unresolved contradictions of Marx' thinking); (b) to analyze in a critical way the „high tides and ebb tides” of marxism in Yugoslavia (tendencies of ideological and intellectual becoming lazy of the ruling communist party, intellectual ostracism, complex relationship between marxism and the global society); (c) to indicate provisional answers to composite questions and problems which have put both socialism and marxism at the serious test of history (critical confronting with the contradictions and insufficiencies of Marx'theory and plea for a theoretical dialogue regarding the new project of socialism). Settling of these problems are of prime importance for the historical outcome of the present-day crisis of marxist theory and of socialism.

In contrast to negative trend in contemporary marxism (namely, the crisis of the official marxism and the new orthodoxy), the author considers that revolutionary forces and authentic humanistic contents of Marx' thinking have not exhausted their creative possibilities. Contemporary nihilistic criticism and the unilateral rejection of marxism mean a great danger, since in such a way radical emancipatory movements of the working class and of other social forces of the revolution may be left without the intellectual compass and without a developed revolutionary strategy.

Dr Jovica Trkulja,
professeur agrégé à la Faculté de droit à Belgrade

MARXISME A L'ÉPREUVE DE L'HISTOIRE

Résumé

Un débat de caractère très polémique concernant l'actualité et la portée du marxisme était tenu au cours des années quatre-vingts. La thèse qui a dominé dans ces débats était la thèse relative à la crise du marxisme, à son dépassement et à son impossibilité de répondre aux questions de nos jours. En examinant les résultats de ces débats, l'auteur tâche: a) de mettre au point de manière théorique et méthodologique les thèmes et d'identifier les problèmes et les dilemmes concernant la crise du marxisme (la compromission du marxisme officiel, la crise de la légitimité, certaines contradictions non résolues de la pensée de Marx); b) de réexaminer „les marées hautes et les marées basses” du marxisme en Yougoslavie (la tendance du parti communiste au pouvoir d'indolence sur le plan des idées et sur le plan intellectuel, la relation complexe entre le marxisme et la société globale); c) de souligner, en partie au moins les réponses aux questions complexes et aux problèmes qui ont mis à l'épreuve de l'histoire sérieuse le marxisme aussi bien que le socialisme (l'affrontement critique avec les contradictions et les insuffisances de la théorie de Marx et le plaidoyer pour un dialogue théorique sur le nouveau projet du socialisme). L'issue historique de la crise actuelle de la théorie marxiste et du socialisme dépend largement de la solution de ces problèmes.

Contrairement à la tendance négative au sein du marxisme contemporain (la crise du marxisme officiel et la nouvelle orthodoxie), l'auteur estime que la puissance révolutionnaire et les contenus humanitaires authentiques de la pensée de Marx n'ont pas épuisé leurs possibilités créatrices. La critique nihiliste actuelle et le rejet unilatéral du marxisme portent un grand danger de priver les mouvements d'émancipation radicaux de la classe ouvrière et des autres forces sociales de la révolution de leur boussole intellectuelle et d'une stratégie révolutionnaire développée.